

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

DOI: 10.67227

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 6

2026

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR NUTQINI O‘STIRISH VA RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK MUAMMOLARI

Abdullayeva Nigora Raximovna

Qo‘qon davlat universiteti, dotsent

Annotatsiya

Mazkur maqolada Ta’lim jarayonida bo‘lajak o‘quvchi-tarbiyachi bilish faoliyatini yo‘lga qo‘yish muhimdir. Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqiy faollikni shakllantirish masalalari birlamchi holatdir. Muloqot madaniyatini shakllantirish muammosi kishilik jamiyatining ehtiyojlari va talablaridan kelib chiqqan holda hal qilinadi. Shu boisdan hozirgi davrda kasb tanlash motivlari, kasbiy tayyorgarlik, kasbiy layoqat va kasbiy mahorat bilan cheklanib qolmaslikni, balki bo‘lg‘usi pedagog kadrlar shaxsiy faoliyatida kasbiy madaniyatni tarkib toptirish mutlaqo zarur ekanligi ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: Nutq, faoliyat, ta’lim, ob’ekt, sifat, til, vosita, shakllantirish, ifodalash, muloqot, jarayon, inson, kommunikativ, bilish, ehtiyoj, Maktabgacha yosh, bolalar.

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ РЕЧИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Абдуллаева Нигора Рахимовна

Кокандский государственный университет, доцент

Аннотация

В данной статье важно установить познавательную деятельность будущего студента-педагога в образовательном процессе. Первостепенное значение имеют вопросы формирования речевой деятельности у детей дошкольного возраста. Проблема формирования культуры общения решается исходя из потребностей и требований человеческого общества. Поэтому подчеркивается, что в современную эпоху абсолютно необходимо не ограничиваться мотивами выбора профессии, профессиональной подготовки, профессиональной квалификации и профессиональных навыков, а формировать профессиональную культуру в личностной деятельности будущих педагогических кадров.

Ключевые слова: Речь, деятельность, образование, объект, качество, язык, средство, формирование, выражение, общение, процесс, личность, коммуникативный, знание, потребность, дошкольный возраст, дети.

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF SPEECH DEVELOPMENT AND IMPROVEMENT IN PRESCHOOL CHILDREN

Abdullayeva Nigora Raximovna

Kokand State University, Associate Professor

Abstract

In this article, it is important to establish the cognitive activity of the future student-educator in the educational process. The issues of forming speech activity in preschool children are of primary importance. The problem of forming a culture of communication is solved based on the needs and requirements of human society. Therefore, it is emphasized that in the present era it is absolutely necessary not to be limited to the motives of choosing a profession, professional training, professional qualifications and professional skills, but to form a professional culture in the personal activities of future pedagogical personnel.

Keywords: Speech, activity, education, object, quality, language, medium, formation, expression, communication, process, person, communicative, knowledge, need, Preschool age, children.

Hozirgi zamon nutq tadqiqotchilariga tizimli yondashuv xos bo‘lib, bu hodisalarni u yaxlit tizim sifatida mavjud bo‘ladigan tashqi va ichki munosabatlarning ko‘pligi hodisalarini o‘rganishda namoyon bo‘ladi. Nutq-til tizimi munosabatlarning ko‘pligida ishtirok etadi, bunda uning so‘z ma’nosini tarjima qiluvchi hamda psixofiziologik hodisa, muloqot va ijtimoiy aloqa vositasi sifatida inson ongi va hissiyotlari bilan uzviy bog‘liqlikda bo‘lgan semantik axborot apparati sifatida faoliyat yuritishi ushbu munosabatlarning asosiylaridan biri hisoblanadi. Nutqiy faoliyat ta’lim ob’ekti sifatida til vositasida

shakllantirilgan va ifodalangan, muloqot jarayonida insonning kommunikativ-bilish ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan fikrlarni (irodani, hissiyotlar ifodasini) berish va (yoki) qabul qilishning faol, aniq maqsadga yo'naltirilgan, motivatsiyalangan, predmetli (mazmunli) jarayonidir. Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqiy faollikni shakllantirish masalalarini nutqiy faoliyat nazariyasi asosida tadqiq etish maktabgacha ta'limning nazariyasi hamda amaliyoti uchun dolzarb va ahamiyatli hisoblanadi. Tilga o'rgatish, **nutqni rivojlantirish** nafaqat lingvistik sohada (bolaning til ko'nikmalarini – fonetika, leksika, grammatikani egallab olishi), balki bolalarning o'zaro hamda kattalar bilan muloqotini shakllantirish sohalarida ham ko'rib chiqilmoqda. **Shundan** kelib chiqqan holda, e'tiborga molik vazifa nafaqat nutq madaniyatini, balki muloqot madaniyatini ham shakllantirishdan iborat bo'ladi. Fanning turli yo'nalishlari vakillarining asarlari to'g'ri yo'lga qo'yilgan kommunikatsiyaning nutqni rivojlantirishda qanchalik muhim ahamiyatga ega ekanligini isbotlab bermoqda. Maktabgacha yoshdagi bola nutqini rivojlantirishning asosiy vazifasi bola tomonidan ona tilining har bir yosh bosqichi uchun belgilangan normalari va qoidalarini o'zlashtirilishi hamda uning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishdan iboratdir. Qayd etish lozimki, bir xil yoshdagi bolalarning nutqiy darajasi bir-biridan mutlaqo farq qilishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish masalasi pedagogika, psixologiya va lingvodidaktika fanlarining muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu muammo yuzasidan olib borilgan ilmiy izlanishlar shuni ko'rsatadiki, nutq bolaning nafaqat muloqot vositasi, balki uning tafakkuri, bilish jarayonlari, ijtimoiylashuvi va shaxs sifatida shakllanishining asosiy omillaridan biridir. Shu sababli maktabgacha ta'lim tizimida bolalar nutqini rivojlantirishning nazariy va amaliy asoslarini ishlab chiqish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

F.R. Qodirova o'zining "Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi" asarida maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishning lingvistik, psixologik va metodik asoslarini atroflicha yoritadi. Muallifning ta'kidlashicha, nutqni rivojlantirish jarayoni lug'at boyligini oshirish, grammatik jihatdan to'g'ri nutqni shakllantirish, tovush madaniyatini rivojlantirish hamda ravon nutq ko'nikmalarini takomillashtirish bilan chambarchas bog'liqdir [11, 24–28-betlar]. Shuningdek, olim bolalarning nutqiy faolligini oshirishda o'yin, suhbat va badiiy adabiyotlardan foydalanish samarali metodlar ekanligini alohida qayd etadi [11, 76–81-betlar].

D.R. Babaeva tomonidan yaratilgan "Nutq o'stirish nazariyasi va metodikasi" darsligida nutqning rivojlanish bosqichlari hamda maktabgacha yoshdagi bolalarda kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish masalalari tahlil qilingan. Muallif bolalarda nutqning rivojlanishi bevosita ijtimoiy muhit va tarbiyaviy ta'sir bilan bog'liqligini, ayniqsa dialogik va monologik nutqni rivojlantirish uchun maxsus mashg'ulotlar tashkil etish zarurligini ta'kidlaydi [12, 33–39-betlar]. Tadqiqotda bolalarning mustaqil fikrlashi va nutqiy ijodkorligini rivojlantirishga xizmat qiluvchi metodlar ham tavsiflangan [12, 112–118-betlar].

Maktabgacha pedagogika sohasidagi tadqiqotlarda ham nutqning rivojlanishi masalasi muhim o'rin egallaydi. F.R. Qodirova, Sh.Q. Toshpo'latova, N.M. Kayumova va M.N. Agzamova tomonidan yaratilgan "Maktabgacha pedagogika" darsligida bolaning nutqiy rivojlanishi uning aqliy, axloqiy va estetik tarbiyasi bilan uzviy bog'liqligi ko'rsatib berilgan. Mualliflar nutqning rivojlanishi ta'lim jarayonining barcha yo'nalishlari bilan integratsiyalashgan holda amalga oshirilishi lozimligini ta'kidlaydilar [6, 148–153-betlar].

Sh.A. Sodiqova maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalar nutqini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini o'rganib, muloqot madaniyatini shakllantirishning ahamiyatiga alohida e'tibor qaratadi. Uning fikricha, tarbiyachi va bola o'rtasidagi samarali kommunikativ munosabatlar nutqning tabiiy rivojlanishini ta'minlaydi hamda bolalarda erkin fikr bildirish ko'nikmalarini shakllantiradi [7, 92–96-betlar].

N.M. Kayumova tomonidan olib borilgan ilmiy-metodik tadqiqotlarda maktabgacha yoshdagi bolalar nutqining rivojlanishi shaxs rivojlanishining muhim ko'rsatkichi sifatida talqin etiladi. Muallif nutqiy rivojlanishning muvaffaqiyati bolalarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilgan pedagogik faoliyatga bog'liqligini qayd etadi [8, 57–63-betlar].

D.R. Djuraeva maktabgacha ta'lim tizimida ta'lim-tarbiya berishning zamonaviy tendensiyalarini tahlil qilar ekan, bolalarda kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishni ta'lim sifatining muhim mezonlaridan biri sifatida baholaydi. Tadqiqotda innovatsion pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlardan foydalanish bolalarning nutqiy faolligini sezilarli darajada oshirishi ilmiy jihatdan asoslab

berilgan [9, 41–46-betlar].

Maktabgacha ta'limning me'yoriy-huquqiy asoslarini tashkil etuvchi "Maktabgacha yoshdagi bolalarga qo'yiladigan davlat talablari" hamda "Ilk qadam" davlat o'quv dasturida bolalarning nutqiy rivojlanishi ta'limning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Mazkur hujjatlarda maktabgacha yoshdagi bolalarda lug'at boyligini kengaytirish, bog'lanishli nutqni rivojlantirish, fonetik va grammatik ko'nikmalarni shakllantirish bo'yicha aniq talablar ishlab chiqilgan [4, 18–22-betlar; 13, 35–42-betlar].

Tahlil qilingan ilmiy manbalar shuni ko'rsatadiki, maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish masalasi ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan bo'lsa-da, zamonaviy ta'lim sharoitida nutqiy faollikni rivojlantirishning pedagogik-psixologik omillari, individual yondashuv asosida nutqni rivojlantirish metodlari hamda kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish mexanizmlarini yanada chuqurroq tadqiq etish zarurati saqlanib qolmoqda. Shu jihatdan mazkur tadqiqot maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishning pedagogik va psixologik muammolarini aniqlash hamda ularni bartaraf etishning samarali yo'llarini izlashga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Metodologiya

Mazkur tadqiqotda maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish jarayonini o'rganishda kompleks ilmiy yondashuv qo'llanildi. Tadqiqotning nazariy asosini nutqiy faoliyat nazariyasi, psixolingvistika va maktabgacha pedagogika bo'yicha ilmiy qarashlar tashkil etdi. Tadqiqot jarayonida kuzatish, suhbat, diagnostik topshiriqlar, bolalar nutqini tahlil qilish hamda qiyosiy-statistik usullardan foydalanildi. Eksperimental ishlar davomida bolalarning fonetik, leksik, grammatik va ravon nutq darajasi aniqlanib, ularning kommunikativ rivojlanish ko'rsatkichlari baholandi. Shuningdek, empirik material sifatida Qo'qon shahridagi 76 nafar maktabgacha katta yoshdagi bolalarning nutqiy faoliyati o'rganildi. Olingan natijalar sifat va miqdor jihatdan tahlil qilinib, umumlashtirildi. Tadqiqotda tizimli va faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv asosida bolalar nutqini rivojlantirishga ta'sir etuvchi pedagogik-psixologik omillarni aniqlashga alohida e'tibor qaratildi.

Tadqiqot natijalari va muhokama

Maktabgacha yoshda nutqni o'stirish va rivojlantirish (ona tilini egallash) o'z tabiatiga ko'ra ko'p qirrali jarayon hisoblanadi. U aqliy rivojlanish bilan uzviy bog'langan, chunki insonning rivojlangan tafakkuri – bu nutqiy, til va so'z-mantiqiy tafakkurdir. Nutqiy rivojlanish, tilni egallash va aqlni, bilishni rivojlantirish o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tafakkurni rivojlantirish uchun tilning qanchalik muhim ahamiyatga egaligidan dalolat bermoqda.

Shu bilan birga, nutqiy (til) va intellektual rivojlanishdagi o'zaro bog'liqlikni teskari yo'nalishda – intellektidan tilga qarab ham ko'rib chiqish zarur. Bunday yondashuvni shartli ravishda intellektning til (lingvistik) funksiyasini tahlil qilish, ya'ni intellekt, fikrlash faoliyatining tilni egallashdagi ahamiyatini aniqlash sifatida ham belgilash mumkin (F.A. Soxin).

Ayniqsa, ravon nutqni, ya'ni mazmunli, mantiqiy, izchil nutqni shakllantirishda nutqiy va intellektual rivojlanish o'rtasidagi uzviy aloqa yanada aniqroq ko'rinadi. Biron-bir narsa haqida tushunarli qilib so'zlab berish uchun hikoya obyektini (predmet, voqeani) aniq tasavvur qilish, tahlil qila olish, asosiy xususiyat va sifatlarni tanlab olish, predmet va hodisalar o'rtasida turli nisbatlarni (sabab-oqibat, vaqt) o'rnatish lozim. Bundan tashqari, ushbu fikrni ifodalash uchun eng maqbul so'zlarni tanlay olishni, oddiy va qo'shma gaplarni tuzishni bilish, alohida gaplar va fikrlarning bo'laklarini bog'lash uchun turli vositalardan foydalanish zarur.

Ona tilini to'laonli egallash, til qobiliyatlarini rivojlantirish maktabgacha yoshdagi bola shaxsini to'laonli shakllantirishning o'zagi hisoblanadi.

Maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishda erishilgan asosiy natijalar tengdoshlar bilan muloqot asosiy o'rin egallaydigan muloqot sohasidagi chuqur o'zgarishlar bilan bog'liq. Bola katta yoshdagi odamdan ko'ra o'z tengdoshini afzal ko'ra boshlaydi. Birga o'ynayotgan o'rtog'iga qaratilgan nutq kattalar bilan bo'lgan nutqdagiga nisbatan mazmunliroq bo'lib boradi. Sherik bilan dialog muvofiqlashtirilgan predmetli va nutqiy harakatlar tusiga ega bo'ladi. Bola endi qo'shnisining e'tiborini o'ziga jalb qilishni biladi, uning o'zi o'rtoqlarining ishlari va fikrlari bilan qiziqadi.

Jaranglayotgan nutqqa bo'lgan qiziqishning shiddat bilan rivojlanishi, til borlig'ini eng oddiy anglashning shakllanishi maktabgacha katta yoshdagi bolalar erishgan eng muhim yutuq hisoblanadi. So'zga nisbatan lingvistik munosabat tovushlar, qofiyalar, mazmunlar bilan to'satdan boshlangan o'yinlarda, so'z mazmuni, ularning jaranglashi va mazmuni haqidagi masalalarda ko'rinadi. Til borlig'ini anglash uning barcha – fonetik, leksik, grammatik tomonlarini qamrab oladi. Nutqqa nisbatan ongli munosabat lug'atni takomillashtirishga (antonimlar, sinonimlar, ko'p ma'noli so'zlarni tushunishga),

nutqning tovush madaniyatini (tovush talaffuzi, talaffuz, tinglay olish qobiliyati, ohang ifodaliligi) rivojlantirishga, nutqning grammatik to'g'riligini (morfologiya, so'z hosil qilish, sintaksisni) shakllantirishga, ravon nutqni rivojlantirishga ta'sir qiladi.

Lug'atni rivojlantirishda uni sifat jihatdan takomillashtirish dastlabki o'ringa chiqadi. Bu antonimiya (o'tkir-o'tmas, achchiq-chuchuk), sinonimiya (o'tkir – uchi o'tkirlangan, charxlangan), ko'p ma'nolilik (o'tkir pichoq, achchiq qalampir, achchiq til) kabi hodisalarni tushunish va ularni nutqda faol qo'llashga taalluqlidir. Bolalar narsalar, tabiat hodisalari, insonlar qilmishlarini ko'rib, ulardagi har xillik va umumiylikni aniqlashni hamda ularni ma'nosi qarama-qarshi yoki bir-biriga yaqin bo'lgan so'zlar, taqqoslashlar, aniq fe'llar, tashbehlar (epitetlar) yordamida nutqda aks ettirishni o'rganadilar. So'z birikmasiga sinonim yoki antonimni tanlab olish usullari bolalarga so'zlarning ko'p ma'noga egaligini tushuntiradi. Narsalarning funksiyalarini taqqoslash asosida umumlashtiruvchi nomlar (hayvonlar, idish-tovoqlar, transport va boshq.) shakllanadi.

Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash ham til borlig'ini eng oddiy anglashni shakllantirish bilan o'zaro bog'liqdir. Maktabgacha yoshdagi katta bolalar so'zlar, tovushlar, qofiyalar bilan faol o'ynaydilar. Ular so'z jaranglagandagi umumiy va alohida jihatlarni payqay oladilar, artikulyatsion va akustik jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan tovushlarni (S–Sh, S–Z) farqlay oladilar, maqol, matal va tez aytishlardagi 4–5 ta so'zda uchragan tovushlarni sezadilar.

Maktabgacha katta yoshda nutqning grammatik to'g'riligini shakllantirish nutqqa nisbatan tanqidiy munosabatning paydo bo'lishi hamda rivojlanishi, aniq va to'g'ri so'zlashga intilish bilan bog'liq. To'g'ri so'zlashga intilish grammatikaning barcha sohaları – morfologiyada (aniq shakl hosil qilishda, shakllarning turli-tumanligini o'zlashtirishda: stollar, stullar, qavatlar va boshq.), so'z hosil qilishda (non uchun – nondon, tuz uchun – tuzdon va boshq.), sintaksisda (og'zaki nutq qurilmasini yengib o'tish: **va** bog'lovchisini ko'p marta qo'llash orqali gapni cho'zib yuborish, bitta gapda to'g'ri va bilvosita nutqni aralashtirib yuborish va boshq.) ko'zga tashlanadi. Nutqning grammatik to'g'riligiga intilish ko'proq yetti yoshli bolalarga xosdir. Besh yoshli bolakay hali ham grammatik shakllar ustida zavq bilan mashq qiladi va aynan mana shu so'z bilan mashqlar kelajakda grammatik jihatdan to'g'ri ifodalangan nutq uchun poydevor yaratadi.

Nutqiy rivojlanishdagi individual qobiliyatlar kirishimlilikda ham, til hamda ravon nutqni o'zlashtirish sur'atlarida ham ifodalanadi. Ko'pchilik bolalar o'z harakatlarini sharhlashni, atrofdagilarning diqqat-e'tiborini o'ziga jalb qilishni yoqtiradilar. Shu bilan birga, bunda ayrim bolalarning nutqiy rivojlanishi ularning amaliy faoliyatiga mos kelmaydi, natijada bunday sergap bola ish bajarishda guruhdagi boshqa bolalardan ortda qoladi. Unchalik kirishimli bo'lmagan bolalar kam gapiradilar, biroq odatda amaliy vazifalarni boshqalardan ko'ra tezroq va to'g'riroq bajaradilar.

O'rtacha daraja:

- bola ona tilining barcha tovushlarini va tovush birikmalarini to'g'ri talaffuz qiladi; o'rta-miyona baland nutqqa, aniq talaffuzga ega, lekin intonatsion ifodalilik yetarli emas; unda fonematik qabul qilish qobiliyati rivojlangan; nutqdagi mazmuniy xatoliklarni payqaydi; maishiy leksikani biladi va uni nutqda qo'llaydi; umumlashtiruvchi so'zlarni (mebel, poyabzal, kiyim, daraxtlar) biladi, narsalarning ayrim detallari va qismlarini aytib bera oladi; antonimlarni tanlay oladi; barcha ranglarni biladi; otdan sifat yasay oladi (yog'och – yog'ochdan ishlangan); turli kishilar va hayvonlarning harakatlarini aytib beradi; otlarni sonda, kelishikda sifat bilan moslashtira oladi, biroq har xil tuslanadigan fe'llarni (xohlashmoqda, yugurishmoqda, uxlashmoqda va boshq.) qo'llashda xatoliklarga yo'l qo'yadi;

- old qo'shimcha, suffiks va qo'shimchalar yordamida so'z hosil qilishni biladi; nutqda oddiy yoyiq gaplardan foydalanadi; hikoya qilib berishda ba'zan kattalarning yordamiga muhtoj bo'ladi; matn mazmunini deyarli muallif matniga yaqin darajada aytib bera oladi, lekin matnning ayrim qismlarining o'rnini almashtirib yuboradi; ba'zan ifoda vositalaridan foydalanadi; asossiz pauzalarga yo'l qo'yadi; hikoyani faqat kattalar yordamidagina tuza oladi; hikoya qilishda faqat asosiy tafsilotlarni qayd etadi, bayon qilishda mantiqiy ketma-ketlikka rioya qiladi; shaxsiy tajribaga oid voqeani (hodisani) bayon qilishda qiynaladi; ortiqcha so'zlarni ishlatadi (*o'sha...*, *keyin...*, *shunaqa...* va boshq.) va ularni noo'rin qo'llaydi;

- hikoya qilishda kattalarning yordamiga muhtoj bo'ladi; mazmun jihatdan muhim bo'lgan ayrim qismlarni tushirib qoldiradi; nutqda ifoda vositalaridan foydalanmaydi, ko'pincha asossiz to'xtab qoladi, uzoq pauzalarga yo'l qo'yadi; bayon qilishda mantiqiy ketma-ketlik mavjud emas; o'z hayotida ro'y bergan biron-bir voqeani mustaqil ravishda hikoya qilib bera olmaydi, narsani tavsiflab bera olmaydi; nutqda tugallanmagan gaplarni, ortiqcha so'zlarni qo'llaydi.

Shu mavzuda olib borilgan tadqiqotda 76 nafar maktabgacha katta yoshdagi bolalarning ona

tilidagi (rus, o'zbek) nutqi fonetik, leksik, grammatik jihatdan va ularning negizida ravon nutqning rivojlanganligi nuqtayi nazaridan tadqiq qilindi. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarning ona tilini bilish darajasi aniqlandi.

Jadval 1.

Ta'lim tili	Bolalar soni	Nutqni egallash darajasi		
		Yuqori	O'rta	Past
1. Rus tili	38	7 (18,42%)	19 49,91%)	12 (31,67%)
2. O'zbek tili	38	-	20 (52,6%)	18 (47,43%)

Rus tilida «R», «L» tovushlaridagi fonetik buzilishlar (noto'g'ri talaffuz) 3 nafar bolada kuzatildi. Leksik buzilishlar shundan iborat bo'ldiki, bunda bolalar bir so'z o'rniga boshqasini qo'lladilar, masalan, *pustil strelu* o'rniga *strelnul*; *vstretil* o'rniga *vstretilsya*; *jila babka s dedom* o'rniga *jila baba s detkoy*.

Grammatika sohasidagi kamchiliklar shundan iboratki, bunda bolalar so'zlarni rodda noto'g'ri moslashtirdilar (*vstretilsya kolobok lisu*), gap bo'laklari ham noto'g'ri joylashtirilgan (inversiya): *A doktora tam ne bylo, a volk tolko byl*; *I navstrechu emu vstretilsya zayas* va boshq.

Maktabgacha katta yoshdagi bolalarning nutqini tadqiq etish natijalarini sifat jihatdan tahlil etish shuni ko'rsatdiki, eng ko'p fikr bildirishlar hajmi sevimli ertaklarni aytib berish hissasiga, eng kami esa o'z shaxsiy tajribasidan kelib chiqib hikoya tuzish hissasiga to'g'ri keldi.

Hikoya qilib berishda so'z birikmalarini tuzishda xatoliklarga yo'l qo'yilishi kuzatildi:

- eganing kesim bilan noto'g'ri bog'lanishi: *prishyol lisa*;
- aniqlovchining aniqlanuvchi so'z bilan noto'g'ri bog'lanishi: *vstretilsya medved*, *vstretilsya lisa*;
- kelishikda va kelishik-gap boshqaruvidagi xatoliklar: *my s mishkoy xodili v zoopark*.

Bolalar fikrlarining tahlili shuni ko'rsatdiki, ularning nutqida aniq ma'noli otlar ustunlik qiladi. Nutqni otlar bilan boyitish quyidagi sharoitlar ta'sirida ro'y beradi: bola o'zi uchun qandaydir ahamiyatga ega bo'lgan narsalarninggina nomlarini o'zlashtirib olmoqda; unga tanish narsalar va shaxslar ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, bolalar nutqida sifatdosh va ravishdoshlar uchramaydi. Ularning nutqida qiyosiy daraja mavjud emas. Maktabgacha yoshdagi katta bolalarning ravon nutqini tadqiq etish natijalari quyidagilarni ko'rsatdi:

- 18 nafar bola ertakni mustaqil aytib bera oldi, 20 nafar bola esa kattalar yordamida aytib berdi.

Ertakni aytib berishda bironta ham bola o'z nutqida nutqning ifoda vositalaridan foydalanmadi. Nutqning bir maromdaligi faqat 15 nafar bolada kuzatildi, 23 nafar bolada esa u mavjud bo'lmadi.

Ertakni aytib berishda bolalar tomonidan qo'llanilgan so'zlar soni 19 dan 65 tagacha yetdi; gaplar soni esa 5–14 tani tashkil qildi. Bolalar nutqda asosan oddiy, ikki tarkibli gaplardan foydalanishdi.

Suratga qarab mustaqil ravishda hikoya tuzishni 11 nafar bola eplay oldi, 15 nafar bola esa uni kattalar yordamida (yo'naltiruvchi savollar bilan) tuzishdi, 12 nafar bola esa faqat sinov o'tkazuvchining savollariga javob berishdi, xolos.

Hikoya qilib berishda 17 nafar bolada mantiqiy ketma-ketlik qayd etildi, 21 nafar bolada esa u mavjud bo'lmadi. Suratga qarab hikoya qilishda so'zlarning soni 6–46 tani, gaplar soni esa 3–9 tani tashkil etdi.

“Alvon gul” ertagini (qisqacha mazmunini) 2 nafar bola, “Sholg'om” ertagini 14 nafar bola, “Qurbaqa malika” ertagini (qisqacha mazmunini) 2 nafar bola, “Bo'g'irsoq” ertagini 15 nafar bola, “G'ozlar-oqqushlar” ertagini (qisqacha mazmunini) 4 nafar bola, “Yeti echkicha” ertagini (qisqacha mazmunini) 1 nafar bola aytib berdi.

O'zbek tilidagi nutq madaniyatini tadqiq etish natijalari shundan dalolat bermoqdaki, o'rganilayotgan bolalarning artikulyatsiya apparatlarida biron-bir organik kamchiliklar qayd etilmagan (qisqa qizilo'ngach, dislaliya – tinglash qobiliyati normal bo'lgani holda tovushlarni talaffuz qilishning buzilishi va boshq.). 3 nafar bolada yashirin rinolaliya (ovoz tembri va tovush talaffuzining buzilishi), ya'ni poliplar tufayli burundan havo o'tmasligi aniqlangan; 4 nafar bolada disfoniya – haddan tashqari baland ovozda gapirish (qo'shiq aytish, o'yin paytida qichqirish) natijasidagi zo'riqish sababli ovoznining zaiflashib, xirillab qolishi kuzatildi.

Axborot tusiga ko'ra bolalar hikoyalaridagi aksariyat gaplar darak gaplardan iborat bo'ldi. Hikoya tuzishda bolalar nutqi bir xil ohangda jarangladi (monoton), savol yoki undov ovoz bilan ta'kidlanmadi.

Hikoya qilish chog'ida bolalar tomonidan qo'llanilgan so'zlar 13–45 tani, gaplar esa 4–10 tani

tashkil qildi. Bolalar asosan oddiy, ikki tarkibli gaplardan foydalandilar.

“Bo‘g‘irsoq” ertagini (qisqacha mazmunini) bor-yo‘g‘i 5 nafar bola aytib berdi, “Sholg‘om” ertagini 6 nafar bola, “Ona echki” ertagini esa 2 nafar bola aytib berdi.

Shaxsiy tajriba haqida 7 nafar bola mustaqil ravishda hikoya qilib berishdi, 21 nafar bola esa pedagog yordamida (yo‘naltiruvchi savollar bilan) hikoya qilishdi. Sevimli o‘yinchoq haqida 11 nafar bola, dam olish kuni haqida 13 nafar bola, hayvonlar haqida 9 nafar bola hikoya qilishdi, 5 nafar bola dam olish kunini qanday o‘tkazganliklarini eslay olmasliklarini bahona qilib, hikoya qilib berishdan bosh tortdilar.

Xulosa

Mazkur tadqiqot maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslarini o‘rganishga bag‘ishlandi. Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, bolalarda nutqiy faollikni shakllantirish jarayoni murakkab va ko‘p omilli bo‘lib, u nafaqat lingvistik ko‘nikmalar, balki bilish jarayonlari, ijtimoiy muhit va kommunikativ tajriba bilan chambarchas bog‘liqdir. Tadqiqot natijalari bolalarning nutq rivojlanish darajasi individual xususiyatlarga, tarbiyaviy muhitga hamda muloqotning tashkil etilish sifatiga bevosita bog‘liqligini tasdiqladi. Fonetik, leksik va grammatik ko‘nikmalardagi farqlar hamda ravon nutqni shakllantirishdagi qiyinchiliklar ayrim bolalarda nutqiy rivojlanishning yetarli darajada emasligini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, nutqiy faoliyatni rivojlantirishda dialogik muloqot, badiiy adabiyotlar bilan ishlash, o‘yin faoliyati va interfaol metodlardan foydalanish samarali ekanligi aniqlandi. Ayniqsa, bolalarning tengdoshlari va kattalar bilan faol muloqoti ularning ravon nutqini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Maktabgacha ta‘lim jarayonida nutqni rivojlantirish tizimli, maqsadga muvofiq va uzluksiz tashkil etilishi lozim. Bu esa bolalarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish va ularni maktab ta‘limiga sifatli tayyorlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017. – 488 b.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi. – Toshkent, 2017. – 6-son, 70-modda.
3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi – inson manfaatlarini ta‘minlash taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017. – 48 b.
4. Maktabgacha yoshdagi bolalarga qo‘yiladigan davlat talablari. – Toshkent: Kvinta print, 2012. – 64 b.
5. Ilk qadam davlat o‘quv dasturi. – Toshkent, 2018. – 120 b.
6. Qodirova F.R., Toshpo‘latova Sh.Q., Kayumova N.M., Agzamova M.N. Maktabgacha pedagogika. – Toshkent: Tafakkur, 2019. – 320 b.
7. Sodiqova Sh.A. Maktabgacha pedagogika. – Toshkent: Tafakkur bo‘stoni, 2013. – 256 b.
8. Kayumova N.M. Maktabgacha pedagogika. – Toshkent: TDPU, 2013. – 240 b.
9. Djuraeva D.R. Maktabgacha ta‘lim yoshidagi bolalarga ta‘lim-tarbiya berishning zamonaviy tendensiyalari. – Toshkent: O‘zPFITI, 2015. – 180 b.
10. Djuraev R.X. Ta‘lim menejmenti. – Toshkent, 2006. – 312 b.
11. Qodirova F.R. Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: Istiqbol, 2006. – 280 b.
12. Babaeva D.R. Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: Barkamol avlod fayz, 2018. – 300 b.